

Vesna KILIBARDA*

ITALIJANSKI BIBLIOGRAFI MONTENEGRINE

Sažetak: U radu je predstavljena djelatnost trojice Italijana koji su se tokom XIX vijeka upisali u kulturnu istoriju Crne Gore kao bibliografi *montenegrine*. Prvi je Đuzepe Valentineli (1805–1874) koji je počev od četrdesetih godina sačinio i u nekoliko navrata objavio prve uopšte bibliografske popise knjiga o Crnoj Gori. Drugi, Čezare Tondini de Kvarengi (1839–1907), sredinom osamdesetih godina lično je započeo i tako u Crnoj Gori podstakao do tada nepoznatu djelatnost izrade crnogorske retrospektivne bibliografije, dok je treći, Anibale Teneroni (1855–1928), zaslužan što je, u čast vjenčanja Savoja — Petrović (1896), popisao fond *montenegrine* u italijanskoj Nacionalnoj biblioteci u Rimu. Na ovaj način trojica italijanskih bibliografa značajno su doprinijeli upoznavanju italijanske i evropske kulturne javnosti s prvim retrospektivnim bibliografijama knjiga i rukopisa kao izvora za naučno proučavanje Crne Gore i Crnogoraca. U radu je dat i osvrt na italijanske naslove u radovima ovih prvih popisivača *montenegrine*.

Ključne riječi: *montenegrina, bibliografi, bibliografija, italijansko-crnogorske veze, posrednici interjadranskih veza*

Kad je riječ o kulturnim vezama koje su u prošlosti uspostavljane između dviju obala Jadrana, odnosno Italijana i južnoslovenskih naroda, pažnju nam prvenstveno privlače one ličnosti kojima dugujemo prve kontakte, prva otkrića, prva neposredna svjedočanstva, prve opise i ilustracije, odnosno prve rezultate dugotrajne, složene i bogate interkulture razmjene između dva svijeta čija geografska blizina često nije presudno, ili nije uvijek pozitivno uticala na njihovo međusobno upoznavanje i razumijevanje. Stoga je danas važno ne prepustiti zaboravu protagoniste ovih veza već, naprotiv, otkrivati ih, upoznavati i rasvjetljavati njihovu medijatorsku aktivnost, i to ne samo u funkciji proučavanja različitih aspekata razuđenih italijansko-crnogorskih kulturnih odnosa, nego, prije svega, u svrhu naučno zasnovane i što vjerodostojnije rekonstrukcije našeg kulturnog života u prošlosti. Među kulturne posleni-

* Vesna Kilibarda, Filološki fakultet Nikšić

ke koji su tokom XIX vijeka doprinosili zbližavanju italijanskog i južnoslovenskih naroda, pa tako i crnogorskog, i koji su svojim književnim, prevodilačkim, publicističkim, naučnim ili bibliografskim djelom italijanskoj naučnoj i široj javnosti približavali istoriju, tradiciju, književnost ili savremene društvene procese na tzv. Slovenskom Jugu ubrajaju se i trojica italijanskih bibliografa koji su se na poseban način upisali u kulturnu istoriju Crne Gore, i to kao prvi popisivači *montenegrine*. Istorija crnogorske retrospektivne bibliografije tako je od samih početaka vezana za Italiju i Italijane.

ĐUZEPE VALENTINELLI

Prvi uopšte bibliografski popis knjiga o Crnoj Gori sačinio je italijanski historičar, bibliotekar i bibliograf Đuzepe Valentinelli (Giuseppe Valentinelli, 1805–1874). Završivši u Padovi teologiju i filozofiju, Valentinelli je od 1841. godine radio kao bibliotekar u venecijanskoj biblioteci *Marciana*, postavši od 1845. i njen upravnik.¹ Iako je za crnogorsku nauku i kulturu, kao i za hrvatsku, njegov bibliografski rad od velikog značaja, o njemu je na našim prostorima dostupno malo podataka, većinom kratkih ili uzgrednih pomena.² U društvu s Vinčencom de Vitom (1811–1892), učenim filologom iz Padove, Valentinelli je 1839. godine proputovao Dalmacijom, posjetivši, kako se pretpostavlja, i neke krajeve današnje Crne Gore, kako bi sakupio materijal za svoj rad pod naslovom *Bibliografski ogleđ o Dalmaciji i zemlji Labeata*, tri godine kasnije objavljen u Veneciji na latinskom jeziku (*Specimen bibliographicum de Dalmatia et agro Labeatum*, Venetiis, Typus caecinianis, 1842, str. 127). Ovo svoje djelo, u kome Crnu Goru označava imenom ilirskog plemena Labeata koje je od IV vijeka prije naše ere naseljavalo oblasti oko Skadarskog jezera, posvetio je Fridrihu Avgustu II (1797–1859), tadašnjem kralju Saksonije. Baveći se u časovima dokolice botaničkim istraživanjima, saksonski kralj je u maju 1838. godine u cilju sakupljanja biljaka obišao Istru, Dal-

¹ Valentinelli, Giuseppe <http://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-valentinelli/>

² Valentinelli, Giuseppe, *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1969, tom 6, str. 559; Dušan J. Martinović, Đuzepe Valentinelli (1805–1874), *Portreti*, II, Cetinje, CNB „Đurđe Crnojević”, 1987, str. 7–13; Petar Rogulja, Giuseppe Valentinelli, *Crkva u svijetu*, knj. 27, 1992, br. 1–2, str. 78–81: <http://hrcak.srce.hr/53102>; Vesna Kilibarda, Predgovor *Bibliografiji o Crnoj Gori na italijanskom jeziku (1532–1941)*, Cetinje, CNB „Đurđe Crnojević”, 1993, tom IV, knj. 1, str. 7–10; Giuseppe Valentinelli, *Hrvatska enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2013: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=63717>; Zdravka Radulović, Bibliografski rad u Crnoj Gori https://www.nb.rs/view_file.php?file_id=468

maciju i Crnu Goru. Iscrpan izvještaj o ovom putovanju, tokom kojega je Fridrih Avgust II kao prvi strani vladar posjetio Njegoša i Cetinje, objavio je na italijanskom jeziku samo godinu dana prije izlaska iz štampe Valentineliyevog bibliografskog ogleđa tršćanski botaničar Bartolomeo Bjazoletto (1793–1858), koji se nalazio u kraljevoj pratnji.³ Da je Valentineli znao za njegov putopis dokazuje činjenica da ga je uvrstio u svoj bibliografski ogleđ, u dijelu koji se odnosi na Dalmaciju. Valentineli u predgovoru iznosi da mu je prvobitna namjera bila da u ovoj bibliografiji obradi samo Dalmaciju, ali je potom, zbog blizine i trgovačkih veza Dalmacije s Crnom Gorom, ipak odlučio da u nju uvrsti i Crnu Goru.⁴ On se u predgovoru zahvaljuje na podršci i pomoći i svom saputniku Vinčencu de Vitu i nekolicini saradnika koji su mu se našli na usluzi pri pregledanju fondova dalmatinskih javnih i privatnih biblioteka (Luka Tore, Tomo Čulić, Matija Kapor, Franjo Lanca), među kojima navodi ime i Urbana Rafaelija iz Kotora, koji mu je, kako bilježi u pojedinim anotacijama, pružio pomoć oko većine naslova vezanih za Boku, a i za neke koji se odnose na Crnu Goru.

U Valentineliyevom bibliografskom ogleđu sabrano je ukupno 416 bibliografskih jedinica, kako štampanih djela, tako i rukopisa, za koje je navedeno i gdje se čuvaju. Osim u bibliotekama po Dalmaciji, te su jedinice popisane i u italijanskim knjižnicama u Veneciji, Padovi, Ankoni itd., a u bibliografiji su poređane abecednim redom po odjeljcima naslovljenim po imenima oblasti i mjesta, složenim prema tadašnjoj podjeli austrijske Dalmacije u kojoj se, u ovoj bibliografiji, uz Dubrovačku republiku našla i oblast Boke Kotorske. Unutar ovih geografskih odrednica, uz koje postoji i par odjeljaka naslovljenih po pojedinim pojmovima (npr. Morlaci, Uskoci), bibliografske jedinice se, uz poneko odstupanje, ređaju hronološkim redosljedom. Odrednice pojedinačnih jedinica sadrže ime autora, originalni naslov i njegov prevod na latinski, a unijeti su i podaci o mjestu, štampariji, godini izdanja i, mada ne za svaki naslov, formatu. U anotacije ispod bibliografske jedinice autor je, takođe na latinskom jeziku, unosio podatke koji su mu se učinili značajnim, a najviše ih je uz publikacije iz oblasti istorije, književnosti i religije. Na kraju je dao i indeks u koji je, uz imenski registar, uključio i popis mjesta, pojmova ili stvari.

U odjeljku o Crnoj Gori naslovljenom

³ Bartolomeo Biasoletto, *Relazione del viaggio fatto nella primavera dell'anno 1838 dalla Maestà del Re Federico Augusto di Sassonia nell'Istria, Dalmazia e Montenegro*, Trieste, H. F. Favarger libraio, 1841. — Prevod u: Vesna Kilibarda, *Njegoš i Trst, italijanski pisci i putopisci o vladici-pjesniku*, Podgorica, CID, 2000, str. 111–162.

⁴ Up. Josepho Valentinelli, Praefatio ad lectorem, *Specimen bibliographicum de Dalmatia et agro Labeatium*, str. 9–13.

*Ager Labeatium qui et Mons Scodrensis,
it. Montenegro. — illyr. Cerna Gora*

Valentineli je zabilježio ukupno trinaest naslova (str. 18–21: redni br. 4–16).⁵ Među tim jedinicama dva su rukopisa⁶, oba na italijanskom, a jedanaest je štampanih izdanja: na njemačkom (4)⁷, francuskom (1)⁸, italijanskom (1)⁹, ruskom (1)¹⁰ i „ilirskom” (4)¹¹ jeziku. Za ove potonje, odnosno slovenske jezike,

⁵ U sljedećim fusnotama daćemo naslove tih prvih trinaest jedinica objavljenih u odjeljku o Crnoj Gori, s rednim brojevima u Valentinelijsvoj bibliografiji koja je dostupna na https://archive.org/details/bub_gb__69UrbeaGEsC

⁶ (4) *Relatione et descrizione*, i. e. Renuntiatio et descriptio Regionis (Sangiaccato) Scodrensis, qua omnia de urbibus, earum situ, pagis, domibus, incolis, ritu, moribus, rebus, armis eorum populorum, uno verbo, quidquid memorabilius in eo Ducatu, minutatim referuntur, auctore Mariano Bolizza Nobili catharensi; (16): *Diploma di Giovanni Corner*, i. c. Diploma Johannis Cornelii Ducis Venetiarum quo anno 1747 quaedam privilegia incolis Agri Labeatium concessit.

⁷ (7) *Idem opus germanice edilum*. Jenae, apud Brau, 1821; (8) *Angriff auf Montenegro*, i. e. De agro Labeatium adorto. Ephemerides historicae et politicae Leopoldi Ranke. Vol. II, Fascicul. 2, pag. 279 et seqq. Operis: *Dieletzten Unruhen in Bosnien*, i. e. Postremae Bosniae agitationes, 1820–1832; (13) *Reise und Reisebeschreibung*, i. e. Itinera et descriptio itinerum antiquorum et recentium temporum: collectio Operum praecipuorum de Geographia, Topographia, Statistica pertractantium data a doctore Eduardo Widemann Ephemeridum: *Ausslander*, et Doctore Hermanno Hauff Ephemeridum: *Morgenblatt* editoribus. Stuttgartiae et Tubingae, apud Cotta, 1837; (15) *Ein Besuch auf Montenegro von Heinrich Stieglitz*, i. e. Ager Labeatium visitatus ab auctore Henrico Stieglitz. Stuttgartiae et Tubingae, apud Cotta, 1844, p. LIV, 182, in 8.

⁸ (6) *Voyage historique et politique*, i. e. Iter historicum et politicum ad Agrum Labeatium, exhibens originem illius populi autochtoni vel aborigeni minus noti; descriptionem topographicam, pictoriam et statisticam regionis, mores, usus, praeconceptas opiniones, regimen, leges, politicas relationes, religionem, caeremonias novas et visu dignas illius cultus, animi fortitudinem, generositatem, ferocitatem iis gentibus communem; una cum tabula ditioni et diligenter in loco descripta (scatet erroribus quamplurimis et nulla so lertioris curae laude commendatur), duodecim tabulis aere sculptis et coloribus ornatis mores regionis, festa, plantas, etc., referentibus, auctore *Colonnello* L. C. Viala de Sommieres, Duce Neocastri, Gubernatore Provinciae Catharensis, principe Status majoris (Chef de Fetat-major) secundae divisionis copiarum Illyricarum Rhacusae ab anno 1807–1843. Parisiis, 1820, Vol. II, in 8.

⁹ (14) *Cenni storici sul Paese*, i. e. Indicationes historicae de Agro Labeatium. V. Ephemerid.: *Rivista Viennese*, Fascic. V, mens. Maj, 1858. — Vindobonae, 1838, a pag. 165–190, in 8.

¹⁰ (5) *Istoria del Montenegro*, i. e. Historia Agri Labeatium, auctore Basilio Petrovich. Moscuae, 1754, VI Id. Mart.

¹¹ (9) *Kratchi Pogled na geographicesco statisticesco opissagne Cerne-Gore* (characteribus servianis), i. e. Brevis intuitus geographico — statisticae descriptionis Agri Labeatium. Cettigne, 1835, a pag 42, in 8; (10) *Kratca istoria Cerne-Gore*, i. e. Brevis historia Agri Labeatium.

vjerovatno smatrajući ih manje poznatim potencijalnim korisnicima bibliografije, dao je ili u produžetku originalnog, ili samo prevod naslova na italijanski, a potom i njegovu verziju na latinskom. Ako se ovome dodaju i dva izdanja o Budvi (str. 22: red. br. 23–24), osamnaest o Kotoru (str. 23–30: red. br. 25–53), jedno o Perastu (str. 91: red. br. 281) i jedno o Risnu (str. 107: red. br. 360), onda se među koricama ove bibliografije našlo ukupno četrdeset i pet jedinica koje se odnose na u njoj zastupljene krajeve današnje Crne Gore.

Nastavivši rad na prikupljanju bibliografske građe o Dalmaciji i Crnoj Gori, najviše u venecijanskim, ali i drugim italijanskim javnim i privatnim bibliotekama, Valentineli je trinaest godina kasnije objavio obimniju publikaciju pod naslovom *Bibliografija Dalmacije i Crne Gore (Bibliografia della Dalmazia e del Montenegro, Zagabria, coi tipi del dr Ljudevito Gaj, 1855, p. VII, 339)*.¹² Ova bibliografija štampana je u Zagrebu na italijanskom jeziku, a njen izdavač je *Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine*, osnovano 1850. godine, čiji je član bio i Valentineli. Iako je svoj bibliografski ogleđ iz 1842. ovdje dopunio novim jedinicama, on u predgovoru navodi da je potpuno svjestan činjenice da i ovoj bibliografiji nedostaje jedan važan i dragocjen dio građe, s obzirom na to da su mu u radu poteškoću pričinjavali nedostupnost strane štampe, njegovi rijetki kontakti s Dalmacijom, a prije svega potpuno nepoznavanje „ilirskog jezika”.¹³ Ovoga puta, ističe Valentineli, u bibliografiju je, poslušavši savjet kompetentnih ličnosti, unio samo štampana izdanja, potpuno isključivši rukopise. Ipak, smatra da je učinio dovoljno da bi neko od lokalnih bibliografa mogao da nastavi njegovim putem. U ovom predgovoru on se kritički osvrće i na svoj prethodni bibliografski rad, obrazlažući zašto je u izdanju iz 1855. odustao od alfabetsko-topografskog ređanja jedinica, da bi svu građu koja se odnosi na Dalmaciju sada razvrstao prema četiri aktuelne administrativne oblasti (Zadar, Split, Dubrovnik, Kotor), na način što je u popisu jedinica koje se odnose na svaku od ovih oblasti dao prvo naslove djela koji se odnose na čitavu oblast, a potom dodao one o pojedinim gradovima u njoj, unoseći na kraju i jedinice vezane za okolinu tih gradova. Kao dodatak, na kraju je uvrstio posebni odjeljak s popisom jedinica o Crnoj Gori. Nakon što je metodološki obrazložio način bibliografskog opisa jedinica, Valentineli kaže da se potrudio da u anotacije unese mnogo više podataka o autorima i dje-

Cettigne, 1836, a pag. 42, in 8; (11) *Kratca istoria Cerne-Gore, i. e. Brevis historia Agri Labeatium*. Cettigne 1837, a pag. 42, in 8; (12) *Kratca istoria Cerne-Gore, i. e. Brevis historia Agri Labeatium*. Cettigne, 1838, a pag. 42, in 8.

¹² Reprint: Bologna, Arnoldo Forni editore, 1967.

¹³ [Predgovor], str. III–VII.

lima, kako bi korisnicima olakšao pretraživanje, sačinivši ovoga puta tri registra: imenski, predmetni i geografskih pojmova. Takođe u predgovoru Valentineli objašnjava i zašto je samo naslove na slovenskim jezicima prevodio na italijanski, za razliku od onih na latinskom, francuskom, njemačkom i engleskom, koje smatra poznatim većini obrazovanih čitalaca. I ovom prilikom on sa zahvalnošću pominje učene Dalmatince koji su mu bili od pomoći u prikupljanju bibliografske građe (Đuzepe Ferari-Kupili, Franjo Karara, Luka Tore, Urbano Rafaeli), a posebnu zahvalnost iskazuje na kraju hrvatskom ilircu Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom (1816–1889), historičaru, političaru i književniku, zaslužnom ne samo zato što se *Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine* pojavilo kao izdavač ove bibliografije, nego i stoga što je autoru skrenuo pažnju na neke njemu nepoznate naslove.

Valentinelijeva bibliografija iz 1855. godine sa prvim *Dodatkom*, dodatim kasnije na kraju knjige, sadrži ukupno 1.696 bibliografskih jedinica na raznim jezicima, od kojih se na Crnu Goru odnosi njih 57 (str. 258–265: red. br. 1632–1686; str. 298: red. br. 1967–1969). Među njima na italijanskom je 14 naslova.¹⁴ Uzimajući u obzir i 117 naslova koji se odnose na sadašnje Crnogorsko primorje, tada pod austrijskom vlašću, a obrađeni su u odjeljku o Kotoru (str. 242–257: red. br. 1517–1631; str. 297–298: red. br. 1964–1966), Valentineli je o Crnoj Gori, na raznim jezicima, ovdje zabilježio ukupno 174 jedinice.

Nekoliko godina kasnije objavljeni su, takođe u Zagrebu, i *Dodaci bibliografskom ogledu o Dalmaciji i Crnoj Gori* (*Supplementi al saggio bibliografico della Dalmazia e del Montenegro*, Zagabria, coi tipi del dr Ludovico Gaj, 1862,

¹⁴ Naslove prenosimo s podacima koje je o njima zabilježio Valentineli: (1637 b) Nicola Negrelli, Cenni storici sul paese dei Montenegro, *Rivista viennese*, 1838, tom II, 163–190; (1646) Alfonso de Frisiani, Viaggio al triplice confine. Combattimento fra Turchi e Montenegrini, *Dalmazia*, 1845, n. 18, 19, 24; (1649) I Montenegrini, *Spettatore*, Milano, 1817, tom IX, 473–474; (1651) Adriano Balbi, Prospetto statistico dell'Albania indipendente, ossia paese di Montenegrini, *Biblioteca italiana*, 1840, tom XCIX, 36–42, e negli *Scritti geografici e statistici*, Torino e Milano, 1842, tom IV, 272–278; (1652) I Montenegrini, *Osservatore dalmato*, 1850, n. 23, 24, 43; (1653) Nicolich N., Montenegro, *Osservatore dalmato*, 1850, n. 168; (1664) Il Montenero, *Osservatore dalmato*, 1853, n. 12; (1664) Il Montenero, *Osservatore dalmato*, 185, n. 12; (1665) I Montenerini ed i Turchi, *Osservatore dalmato*, 1853, n. 14, 17, 21; (1666) Sul Montenero, *Osservatore dalmato*, 1853, n. 16; (1667) Costumi guerreschi de' Montenerini, *Osservatore dalmato*, 1853, n. 20; (1670) Generini, *Pero e Vilka, ossia i costumi dei Montenerini*, Trieste 1852/3; (1671) L'incontro di due Montenegrini. Articolo tratto dall'opera di Stieglitz, *Gazzetta di Venezia*, 27 luglio 1843; (1673) Ivellio Niccolò, *Il Montenegro*, canti tre, Venezia, Francesco Andreola, 1806, p. 80, in 4; (1678) Carrara Dr Francesco, *Il Vladica di Montenegro*, *Letture di famiglia*, 1852, vol. I, puntata 13, 58–69.

str. 132).¹⁵ U *Dodacima* je ovaj venecijanski bibliotekar, ponovo u saradnji s Ivanom Kukuljevićem Sakcinskim, svoj bibliografski rad o Crnoj Gori (str. 78–80: red. broj 643–663; str. 105–106: red. broj 807–816) i Boki Kotorskoj (str. 74–78: red. broj: 613–642; str. 104–105: red. broj 803–806) dopunio sa još 61 naslovom. Od toga broja, među ukupno 816 jedinica u *Dodacima*, 29 je naslova o Crnoj Gori (na italijanskom 5), a 32 o Boki¹⁶. Takođe u saradnji s Kukuljevićem, Valentineli je u Veneciji 1863. godine objavio zbirku dokumenta, pohranjenih u biblioteci *Marciana*, koji se odnose na veze renesansne Venecije s Balkanom, a u kojoj ima građe i o Crnoj Gori.¹⁷ Moguće da je to razlog što je iz bibliografija objavljenih u Zagrebu isključio rukopise.

ČEZARE TONDINI DE KVARENGI

Rad na obradi crnogorske retrospektivne bibliografije u samoj Crnoj Gori pokrenuo je 1886. godine *padre* Čezare Tondini de Kvarengi (Cesare Tondini de Quarenghi, 1839–1907), izvrsni publicista i poliglota, član katoličkog reda barnabita. Ovaj obrazovani italijanski sveštenik ostavio je u kulturnoj istoriji Crne Gore višestrukog traga. U crnogorskoj prijestonici Tondini se našao s ciljem da ubrza završnu fazu višegodišnjih pregovora i priprema za potpisivanje Konkordata Svete Stolice s Knjaževinom Crnom Gorom, do čega je ubrzo i došlo, već avgusta iste 1886. godine. Bio je to prvi sporazum kojim su uređeni odnosi između Svete Stolice i jedne pravoslavne države, na čemu se, uz više prekida u pregovorima, radilo skoro osam godina.¹⁸ Za vrijeme svog kratkotrajnog boravka na Cetinju Čezare Tondini de Kvarengi uspio je da uspješno privede kraju misiju zbog koje je, uz posredovanje hrvatskog biskupa Josi-

¹⁵ Reprint: Bologna, Arnoldo Forni editore, 1975.

¹⁶ U ovom izdanju objavljen je drugi i treći dio, dok je prvi dio dodataka objavljen uz izdanje iz 1855. godine. Navodimo italijanske naslove zabilježene u odjeljcima o Crnoj Gori, s rednim brojem u Valentinelijevim *Dodacima*: (656) Notizie statistiche sul Montenero, *Annuali di statistica*, Milano, 1853, vol. CXIII, str. 89–92; (657) Carta del Montenegro, Milano, 1853; (659) Luigi Fichert, *La madre slava*, Demarchi-Rougier, Zara, 1857, str. 136; (809) Il Montenegro, articoli ripubblicati nella *Rivista friulana*, nella *Voce dalmatica*, 1861, n. 18–19; (812) Luigi Fichert, Dalmazia, Erzegovina e Bossina. Articoli inseriti nel giornale *Il tempo*, 1861, n. 50 e segg.

¹⁷ *Esposizione di rapporti fra la Repubblica veneta e gli Slavi meridionali. Brani tratti dai diari di Marino Sanudo esistenti nell'I. R. Biblioteca di S. Marco (1496–1533)*, vol. 1 (1496–1515), Venezia, Tipografia del commercio, 1863, con un *proemio* di Giuseppe Valentinelli (I–III).

¹⁸ Up. Vesna Kilibarda, „Čezare Tondini de Kvarengi i Crna Gora”, u: *Filološka istraživanja danas*, tom VI, (*Kultura, civilizacija, filologija*), Beograd, Filološki fakultet, 2014, str. 209–223.

pa Juraja Štrosmajera (1815–1905), poslat u Crnu Goru, ali i da svoju simpatiju prema ovoj zemlji pokaže prevodeći na italijanski jezik stihove aktuelnog crnogorskog vladara Nikole I Petrovića (1841–1921) u zenitu njegove pjesničke inspiracije, kao i stihove najvećeg crnogorskog pjesnika, vladike Petra II Petrovića Njegoša (1813–1851). Tondinijeve italijanske verzije stihova crnogorskih vladara-pjesnika, to jest posvetna pjesma „Crnogorkama” iz tek objavljene drame u stihu Nikole I *Balkanska carica* i „Tužbalica sestre Batrićeve” iz Njegoševog najčuvenijeg djela, dramskog spjeva *Gorski vijenac*, objavljene su u *Glasi Crnogorca*, cetinjskom listu za politiku i književnost, još tokom njegovog boravka u Crnoj Gori.¹⁹ U toj činjenici, odnosno u slaboj dostupnosti ovog crnogorskog lista naučnoj i kulturnoj javnosti široj od lokalne, vjerovatno treba tražiti razlog što se o ovim Tondinijevim prevodima dugo vremena nije znalo i sa popriličnim zakašnjenjem počelo pisati.²⁰

U saradnji s prvim crnogorskim bibliografom Markom Dragovićem, u to vrijeme sekretarom Ministarstva prosvjete i crkvenih djela na Cetinju, Tondini je tokom ovog boravka započeo rad na obradi crnogorske retrospektivne bibliografije, pokrenuvši ovu značajnu i u Crnoj Gori do tada nepraktikovanu djelatnost. U cetinjskim privatnim i javnim bibliotekama ovaj obrazovani italijanski sveštenik i znalac više jezika sam je popisao 152 jedinice bibliografske građe koja je odmah, to jest već tokom juna i jula 1886. godine, objavljena u podlistku četiri uzastopna broja *Glasi Crnogorca*.²¹ U uvodnoj bilješci uredništva, objavljenoj u prva dva nastavka ovog priloga, kao i u dodatnom objašnjenju Marka Dragovića datom na kraju posljednjeg, četvrtog nastavka ove bibliografije, kaže se da je velečasni Tondini „sa najboljom voljom” iz Dragovićeve i još nekih cetinjskih biblioteka lično popisao knjige „koje se tiču stare i nove Crne Gore, [...] i Zete”, svjestan da je to samo prvi korak u izradi potpunije crnogorske bibliografije koja bi „veoma olakšala trud” svima onima koji se u budućnosti budu naučno bavili Crnom Gorom, a samim Crnogorcima omogućila da steknu saznanja o onome što je o njima i njihovoj zemlji po svi-

¹⁹ Alle Montenegrine. Poesia di sua altezza il Principe Nicolò I. Dedicata del dramma *Balkanska carica*, *Glasi Crnogorca*, XV/1886, br. 23 (10. VI), str. 1–2; *Il lamento della sorella di Batrić*, Saggio di traduzione della Naricaljka del Gorski vijenac di Pietro II Njeguš, *Glasi Crnogorca*, XV/1886, br. 26 (1. VII), Listak.

²⁰ „Tužbalica sestre Batrićeve” neće ostati jedini Tondinijev prevod Njegoša. Italijanski sveštenik objavio je 1902. godine i prevod ode „Crnogorac k svemogućem Bogu” iz Njegoševih prve pjesničke zbirke *Pustinjak cetinjski* (1834). Up. Vesna Kilibarda, *Njegoš i Italija*, Podgorica, ICJK, 2014, str. 216–222.

²¹ „Pokušaj za bibliografiju o Crnoj Gori”, *Glasi Crnogorca*, XV/1886, br. 24 (17. VI), str. 1–2, br. 25 (24. VI), str. 2–3, br. 26 (1. VII), str. 3, br. 27 (8. VII), str. 2–3.

jetu zabilježeno. Sam Tondini, kao sastavljač ove bibliografije, bio je svjestan, kaže se u bilješci, da njegov bibliografski rad, rađen „na brzu ruku”, ima nedostataka, ali se ipak, na podsticaj Marka Dragovića i uredništva *Glasa Crnogorca*, odlučio da ga preda u štampu. Uz apel na učene čitaoce i autore da na Cetinje šalju bibliografske podatke i knjige o Crnoj Gori i tako pomognu da se ova bibliografija dopuni, u bilješci se još kaže da je Crna Gora „to tim više zaslužila jer je ona svoju povijest do sada krvlju pisala, a drugima je bilo ostavljeno da pišu perom. Crnogorci nijesu imali vremena ni da doznadu što je i ko o njima pisao a kamoli da sami pišu.”

U Tondinijevom popisu zabilježene su knjige na više jezika — francuskom, njemačkom, italijanskom, ruskom, a najviše na južnoslovenskim, i na ćirilicom i na latiničnom pismu. Što se tiče italijanskih naslova, od ukupno 9, najviše ih je upravo iz osamdesetih godina XIX vijeka, uz svega nekoliko starih ne više od par decenija.²² Kako je popis rađen na brzinu, vrlo često jedinica sadrži, i to mahom nepotpuno, samo ime autora i naslov djela, katkad i godinu izdanja.

Neposredni povod i sami početak rada na prvoj crnogorskoj bibliografiji Tondini je nekoliko godina kasnije otkrio u svom članku na francuskom jeziku pod naslovom „Bilješka o bibliografiji Crne Gore”, pripremljenom za Međunarodni bibliografski kongres, održan u Parizu 1888. godine.²³ Tondini tu detaljno objašnjava kako je ovaj prvi bibliografski popis *montenegrine* u Cr-

²² I u ovom slučaju, kao i kod Valentinelija, dajemo naslove jedinica na italijanskom jeziku s rednim brojevima u Tondinijevoj bibliografiji, dopunjene nužnim podacima koje je italijanski bibliograf izostavio: (1) Baldacci, Antonio, *Le Bocche di Cattaro ed i Montenegrini, impressioni di viaggio e notizie da servire per introduzione alla flora della Cernagora*, Bologna, Azzoguidi, 1886, 52; (92) Biasoletto, Bartolomeo, *Relazione del viaggio fatto nella primavera dell'anno 1838 dalla Maestà del Re Federico Augusto di Sassonia nell'Istria, Dalmazia e Montenegro*, Trieste, H. F. Favarger libraio, 1841, 264 + 3; (95) Chiudina, Giacomo, *Storia del Montenegro (Crnagora) da'tempi antichi fino ai nostri*, Spalato, Antonio Zannoni, 1882, 214; (119) Milaković, Demetrio, *Storia del Montenegro*, traduzione di G. Augusto Kaznačić, Ragusa, Carlo Pretner, 1877, XI + 244; (121) Mažuranić, Giovanni, *Smail Čengić Aga*, traduzione di Giovanni Nikolić, Zara, Tipografia del Nazionale, 1869; (123) Ottolenghi, Giuseppe, *Il Montenegro prima e dopo il trattato di Berlino*, *Rivista militare italiana* (estratto), Roma, 1881; (141) Valentinelli, Giuseppe, *Bibliografia della Dalmazia e del Montenegro*, Zagabria, coi tipi del dr Ljudevit Gaj, 1855, p. VII, 339; (142), Vedovi, Timoleone, *Cenni sul Montenegro*, Mantova, Eredi Segna, 1869; (151) Yriarte, Carlo, *Il Montenegro*, Milano, Treves, 1878, 75.

²³ Cesare Tondini de Quarenghi, *Notice sur la bibliographie du Montenegro* (Extrait du Compte rendu des travaux), Paris, au siege de la Societe bibliographique, 1889. Up. prevod članka u: Vesna Kilibarda, „Uz saopštenje O bibliografiji Crne Gore Čezara Tondini de Quarenghija na međunarodnom kongresu bibliografa u Parizu 1888. godine”, *Bibliografski vjesnik*, XXII/1993, br. 2–3, str. 95–99. — Ovaj prilog neki naši autori, ne konsultujući ga neposredno, netačno navode kao drugo izdanje Tondinijeve bibliografije o Crnoj Gori: Dušan Mar-

noj Gori objavljen neplanirano i na brzinu, kao i zbog čega je za kratko vrijeme odgođeno objavljivanje njegovog italijanskog prevoda Njegoševe „Tužbalice sestre Batrićeve“:

„Prevod je bio urađen, pažljivo pročitan, savjesno ispravljen i uvršten u podlistak broja od 17. juna, na dan rođenja knjaza nasljednika Crne Gore Aleksandra Nikolajevića [sic!]. Po običaju, list je trebalo da se štampa dan uoči izlaženja, sve je bilo spremno, ništa nije nedostajalo, trebalo je još samo da ga pogleda ministar inostranih poslova što, u okolnostima u kojima se nalazila Crne Gora, nije bilo ni luksuz ni zloupotreba vlasti. Ministar, vojvoda Stanko Radonjić, učenik, ako me sjećanje ne vara, Politehničke škole u Parizu, primijeti s pravom da podlistak u čast crnogorskog junaka koji je na prevaru pao Turcima u ruke i čija je glava 'ukrašavala bedeme' Travnika, nije ono najbolje što list može ponuditi knjaginji Mileni povodom rođendana njenog sina, te stoga naredi da se obustavi štampanje mog prevoda u sutrašnjem broju. Čime sada, u posljednjem času, zamijeniti zabranjeni podlistak? Da bih urednika izbavio iz neprilike predložih mu da pod naslovom „Pokušaj za bibliografiju o Crnoj Gori“ objavi popis koji sam bio sastavio. Predlog odmah bi prihvaćen“.

Očito, i samom Tondiniju bilo je jasno da je njegov pokušaj da otpočne rad na bibliografiji Crne Gore dobio neplaniran ishod, zahvaljujući činjenici da je neočekivano upleten u kontekst cetinjskih lokalnih i dvorskih intriga, što je rezultiralo ishitrenim objavljivanjem tek popisane građe. Sudeći po javno iskazanom nezadovoljstvu Marka Dragovića slabim odzivom onih od kojih je očekivao da mu dostavljanjem novih bibliografskih jedinica najviše pomognu u daljem radu, moguće da bi i Tondinijev popis ugledao svijetlo dana tek u Dragovićevoj bibliografiji, objavljenoj šest godina kasnije (*Pokušaj za bibliografiju o Crnoj Gori*, Cetinje, Kr. cr. državna štamparija, 1892, str. 62), u koju su, uz izvjesne dopune i ispravke, unijete i jedinice objavljene u *Glasi Crnogorca* koje je 1886. godine popisao Tondini. Dragovićeva bibliografija sadrži 429 jedinica, dok je još 31 naknadno uvrštena kao dodatak izdanju već pripremljenom za štampu. Dragović u predgovoru ne zaboravlja da pomene Tondinija, sjećajući se susreta s italijanskim sveštenikom koji je popisao fond *montenegrine* iz njegove privatne biblioteke.²⁴

tinović, *Crnogorska bibliografija, Istorijski razvoj bibliografije*, Cetinje, CNB „Đurđe Crnojević“, 1992, str. 62–63.

²⁴ Predgovor, str. 3–6.

ANIBALE TENERONI

Još jedan italijanski kulturni poslenik, pored Valentinelija i Teneronija, bavio se u XIX vijeku crnogorskom retrospektivnom bibliografijom. Pisac, istoričar i bibliotekar Anibale Teneroni (Annibale Teneroni, 1855–1928), radeći od 1879. godine preko tri decenije u Centralnoj nacionalnoj biblioteci u Rimu, popisao je 1896. godine u čast vjenčanja italijanskog princa prestolonasljednika Viktora Emanuela III Savojskog i crnogorske princeze Jelene Petrović Njegoš 186 bibliografskih jedinica o Crnoj Gori na raznim jezicima.²⁵ Ova bibliografska građa, koja najvećim dijelom potiče iz fonda *montenegrine* pohranjenog u Nacionalnoj biblioteci, objavljena je prvo u oktobarskom broju rimskog časopisa *La Vita Italiana* (III/1896, sv. XI, str. 457–463), da bi malo potom, uz dopune, bila štampana i kao posebna brošura (*Per la bibliografia del Montenegro*, seconda edizione con giunte, Societa' editrice Dante Alighieri, Roma, 1896, str. 9). U kratkom uvodnom slovu Teneroni objašnjava da je najveći dio naslova popisao neposredno sa originalnih izdanja, označivši zvjezdicom one koji se nalaze u fondovima Nacionalne biblioteke u Rimu, dok je manji, neoznačeni dio jedinica preuzeo iz različite literature o Crnoj Gori. Ističe takođe i da je u ovom drugom izdanju nastojao da ispravi uočene greške iz prvog, kao i da bibliografiju dopuni dodatnim naslovima, najviše onima koji su se 1896. godine u Italiji pojavili u čast vjenčanja Savoja — Petrović.

Teneroni je jedinice u koje je, pored knjiga i priloga u periodičnim publikacijama, uvrstio i nekoliko rukopisa i karata, razvrstao u osam odjeljaka: bibliografija, istorija, pravo i politika, književnost, putopisi, geografija i topografija, flora, periodične publikacije. Unutar ovih odjeljaka on je naslove na latinskom, italijanskom, francuskom, njemačkom, engleskom, ruskom i južno-slovenskim jezicima poređao prema abecednom redosljedu prezimena autora, ali bez rednoga broja ispred jedinica i bez bilo kakvog registra na kraju. Uz to, desilo se, namjerno ili omaškom, i da istu jedinicu upiše dva puta u različitim odjeljcima svog bibliografskog rada. Teneronijeva bibliografija *montenegrine* sadrži 47 naslova na italijanskom jeziku, od kojih je više od trećine objavljeno tokom iste 1896. godine, koju je u Italiji obilježilo snažno interesovanje javnosti za domovinu njihove buduće kraljice. Riječ je uglavnom o putopisnim zapisima o Crnoj Gori raznih italijanskih autora i o prigodnoj poeziji ispjevanoj pomenutim povodom u slavu prinčevskog para.

²⁵ Gregori, Giorgio de — Buttò, Simonetta [a cura di], *Per una storia dei bibliotecari italiani. Dizionario bio-bibliografico 1900–1990*, Associazione italiana biblioteche, Roma, 1999. <http://www.aib.it/aib/editoria/dbbi20/tenneroni.htm>

Prilika je da se na ovom mjestu podsjeti i da je prva bibliografija o Crnoj Gori na stranim jezicima Pera Đ. Šoća (1884–1966), u kojoj su popisani fondovi *montenegrine* u raznim rimskim i pariskim javnim i privatnim bibliotekama, uz podatke koji su autoru stizali posrednim putem, odnosno preko prijatelja iz Njemačke, Engleske, SAD i drugih zemalja — objavljena upravo u Italiji, prvo u periodici (P. Chotch, „Bibliografia del Montenegro”, *L'Europa orientale*, III/1923, br. 12, str. 881–909), a potom, uz dopune, i u dva posebna izdanja (*Bibliografia del Montenegro*, Riccardo Ricciardi editore, Napoli, 1924, str. 84; Anonima romana editoriale, Roma, 1925, str. 85).²⁶ U dopunjenom izdanju ove bibliografije, objavljenom četvrt vijeka kasnije (*Ogled bibliografije o Crnoj Gori na stranim jezicima*, SAN, Beograd, 1948, str. XII, 531), među ukupno 4.130 bibliografskih jedinica Pero Šoć je uvrstio nešto preko pet stotina naslova o Crnoj Gori na italijanskom jeziku, odajući u predgovoru dužno priznanje Đ. Valentineli i M. Dragoviću za koje kaže da su „postavili osnovu bibliografije o Crnoj Gori”. Šoćeva bibliografija predstavlja najobuhvatniju retrospektivnu bibliografiju o Crnoj Gori na stranim jezicima prije kapitalnog višetomnog projekta *Crnogorska bibliografija 1494–1994* u izdanju Centralne narodne biblioteke Crne Gore, pokrenutog povodom obilježavanja petstote godišnjice prve štamparije kod Južnih Slovena — Štamparije Crnojevića na Obodu kod Cetinja. Jedna knjiga ove edicije posvećena je i italijanskoj *montenegrini*.²⁷

BIBLIOGRAFIJA

Primarna literatura

- [1] CHOTCH, P[ierre] (1923): *Bibliografia del Montenegro*, *L'Europa orientale*, III, br. 12, str. 881–909.
- [2] CHOTCH, P[ierre] (1924): *Bibliografia del Montenegro*, Napoli: Riccardo Ricciardi editore.
- [3] CHOTCH, P[ierre] (1925): *Bibliografia del Montenegro*, Roma: Anonima romana editoriale.
- [4] KILIBARDA, Vesna (1993): *Bibliografija o Crnoj Gori na italijanskom jeziku (1532–1941)*, Cetinje: CNB „Đurđe Crnojević”, tom IV, knj. 1.
- [5] ŠOĆ, Pero Đ. (1948): *Ogled bibliografije o Crnoj Gori na stranim jezicima*, Beograd: SAN.

²⁶ O Šoću: Dušan Martinović, Dr Pero Šoć (1884–1966), *Portreti*, II, str. 151–195.

²⁷ Up. Vesna Kilibarda, *Bibliografija o Crnoj Gori na italijanskom jeziku (1532–1941)*, CNB „Đurđe Crnojević”, Cetinje, 1993, tom IV, knj. 1, str. 91.

- [6] TENNERONI, Annibale (1896): Per la bibliografia del Montenegro, *La Vita Italiana*, III, sv. 11, str. 457–463.
- [7] TENNERONI, Annibale (1896): *Per la bibliografia del Montenegro*, seconda edizione con giunte, Roma: Societa' editrice Dante Alighieri.
- [8] [TONDINI DE QUARENGHI, Cesare] (1886): Pokušaj za bibliografiju o Crnoj Gori, *Glas Crnogorca*, XV, br. 24, str. 1–2, br. 25, str. 2–3, br. 26, str. 3, br. 27, str. 2–3.
- [9] VALENTINELLI, Giuseppe (1842): *Specimen bibliographicum de Dalmatia et agro La-beatium*, Venetiis: Typus caecinianis.
- [10] VALENTINELLI, Giuseppe (1855): *Bibliografia della Dalmazia e del Montenegro*, Zagabria: coi tipi del dr Ljudevito Gaj. — [Reprint: (1967) Bologna: Arnoldo Forni editore].
- [11] VALENTINELLI, Giuseppe (1862): *Supplementi al saggio bibliografico della Dalmazia e del Montenegro*, Zagabria: coi tipi del dr Ludovico Gaj. — [Reprint: (1975) Bologna: Arnoldo Forni editore].

Sekundarna literatura

- [12] GREGORI, Giorgio de — BUTTO', Simonetta [a cura di] (1999): *Per una storia dei bibliotecari italiani. Dizionario bio-bibliografico 1900–1990*, Roma: Associazione italiana biblioteche <http://www.aib.it/aib/editoria/dbbi/20/tenneroni.htm>
- [13] KILIBARDA, Vesna (2014): Čezare Tondini de Kvarengi i Crna Gora, *Filološka istraživanja danas*, tom VI, *Kultura, civilizacija, filologija*, Beograd: Filološki fakultet, str. 209–223.
- [14] KILIBARDA, Vesna (2014): *Njegoš i Italija*, Podgorica: ICJK.
- [15] MARTINOVIĆ, Dušan J. (1987): Đuzepe Valentineli (1805–1874), *Portreti*, II, Cetinje: CNB „Đurđe Crnojević”, str. 7–13.
- [16] MARTINOVIĆ, Dušan J. (1987): Dr Pero Šoć (1884–1966), u: *Portreti*, II, Cetinje: CNB „Đurđe Crnojević”, str. 151–195.
- [17] MARTINOVIĆ, Dušan (1992): *Crnogorska bibliografija, Istorijski razvoj bibliografije*, Cetinje: CNB „Đurđe Crnojević”.
- [18] ROGULJA, Petar (1992): Giuseppe Valentinelli. *Crkva u svijetu*, knj. 27, br. 1–2, str. 78–81. <http://hrcak.srce.hr/53102>
- [19] TONDINI DE QUARENGHI, Cesare (1889): *Notice sur la bibliographie du Montenegro* (Extrait du Compte rendu des travaux), Paris: au siege de la Societe bibliographique.

Vesna KILIBARDA

BIBLIOGRAFI ITALIANI DELLA MONTENEGRINA

Riassunto

Nel presente lavoro viene esposta l'attività di tre Italiani che, nel corso del XIX secolo, si sono iscritti nella storia culturale del Montenegro in quanto bibliografi della *montenegrina* identificando, tra i primi, e pubblicando dati bibliografici relativi a volumi e manoscritti vari dedicati al Montenegro. Il primo è Giuseppe Valentinelli (1805–1874) che, a partire dagli anni Quaranta, raccolse e pubblicò, a più riprese, i primi elenchi bibliografici di libri sul Montenegro. Il secondo è Cesare Tondini de Quarengi (1839–1907) che, a metà degli anni Ot-

tanta, diede personalmente inizio e incoraggiò un'attività fino ad allora ignota in Montenegro, ossia la redazione della bibliografia retrospettiva montenegrina, laddove il terzo è Annibale Teneroni (1855–1928), meritevole di aver inventariato, in onore del matrimonio Savoia-Petrović (1896), i titoli dei volumi del fondo della „montenegrina” conservati presso la Biblioteca Nazionale di Roma. Ai tre bibliografi italiani va il merito di aver significamente contribuito a far conoscere al pubblico italiano ed europeo le prime bibliografie retrospettive di libri e manoscritti come fonte per lo studio scientifico del Montenegro e dei Montenegrini. Il lavoro fornisce inoltre anche dei dati parziali circa i titoli prettamente italiani nei loro contributi bibliografici.

Parole chiave: *montenegrina*, bibliografi, bibliografia, legami italo-montenegrini, mediatori dei legami interadriatici